

Tízéves a UNGPs – Ütközőpályán az üzleti világ és az emberi jogok

Sándor Lénárd

Bevezetés

Az elmúlt több mint fél évszázad jellegadó sajátosságai közé tartozik, hogy az üzleti működés világszerte egyre nagyobb hatással van az emberek mindennapi életére, munkakörülményeire, egészségére, környezetére, tájékozódására, véleménynyilvánítására, és így egyre jelentősebb befolyást gyakorol az alapvető emberi jogaik szinte teljes spektrumára.¹ A gazdasági-vállalkozási tevékenység az erőforrások hasznosításán – így többek között a munkahelyek bővítésén, a beruházásokon, az infrastruktúra javításán, valamint az innováción – keresztül alapvetően hozzájárul az emberi jogok minél teljesebb körű érvényesüléséhez. Másfelől ugyanakkor az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolata az 1970-es évektől kezdődő gazdasági globalizáció folyamán elterjedt transznacionális, majd pedig az utóbbi évtizedben megerősödő platformalapú üzleti működés eredményeként összetettebbé és ellentmondásossá vált. A tulajdonosok első-sége (*shareholder primacy*)² elvének térnyerésével a profitmaximalizálás, az 1980-as évektől formálódó „washingtoni konszenzus”³ időszaka nyomán pedig a gyengülő állami szabályozás és az állami feladatok, illetve az emberi jogok által megkövetelt közérdekű vagy közcélú tevékenység magánosítása világszerte jellemzővé vált.⁴ Mindezek eredményeként szaporodtak meg az üzleti világ által vagy annak közreműködésével elkövetett emberi jogi jogsértések is, ami az utóbbi évtizedekben ráirányította a figyelmet a nagy üzleti vállalatok felelős és emberi jogokat is tiszteletben tartó magatartásának követelményére, valamint az államok emberi jogok védelme terén fennálló kötelezettségeinek hatékonyabb érvényesítése szükségességére. A tanulmánykötet tematikájába illeszkedő hasonlaltal élve úgy is lehet fogalmazni, hogy az üzleti világ és az emberi jogok sok esetben „ütközőpályára” kerülnek.

¹ Adam McBeth: Human Rights in Economic Globalization. In Sarah Joseph – Adam McBeth (szerk.): *Research Handbook on International Human Rights*. Massachusetts, Edward Elgar Publishing, 2010. 150.

² Ezt a társasági jogi elvet mondta ki az egyesült államokbeli Michigan állam Legfelső Bírósága a Dodge kontra Ford Motor Company ügyben [204 Mich. 459, 170 N.W. 668 (Mich. 1919)].

³ A „washingtoni konszenzus” a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és az Amerikai Egyesült Államok elképzeléseit tükrözve arra ösztökölte elsősorban a fejlődő és a tervutasításos gazdasági rendszert maguk mögött hagyó országokat, hogy a tőkemozgások terén liberalizáljanak, az állami vagyont nagyobb arányban magánosítsák, illetve az állam gazdaságsszabályozását mérsékeljék. Lásd Muthucumaraswamy Sornarajah: *The International Law on Foreign Investment*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 49. és 66.; Örlös László: *A multilaterális fejlesztési bankok és Magyarország*. Doktori értekezés. Nyugat-magyarországi Egyetem, 2008. 24–26.

⁴ Így például a vízszolgáltatások privatizációja, amely számos országban nemzetközi jogvitákhoz vezetett. Lásd Manuel de la Fuente: A Personal View: The Water War in Cochabamba, Bolivia: Privatization Triggers an Uprising. *Mountain Research and Development*, 23. (2003), 1. 98–100.

Számos sikertelen kísérletet, illetve hosszas előkészítési munkálatokat követően a 2011 júniusában az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa által egyhangúan elfogadott Guiding Principles on Business and Human Rights (a továbbiakban: UNGPs), vagyis az ENSZ üzleti világ és emberi jogok kapcsolatára irányadó alapelvei tekinthetők az első olyan univerzális sztenderdnek, amelyet az üzleti működéssel összefüggésben álló emberi jogi jogsértések megelőzése és orvoslása érdekében fogadtak el. Az idén tizedik születésnapját ünneplő UNGPs a megalkotása óta eltelt időszakban viszonyítási ponttá erősödött az üzleti működés emberi jogi korlátozásának meghatározása, valamint ezzel együtt a nemzetközi jogfejlődés irányának megszabása terén. A három különböző normatív pilléren álló UNGPs az államoktól és az üzleti világ szereplőitől egyaránt elvárja az emberi jogok megóvását. A jelen tanulmány a tízéves UNGPs előtt tisztelve számvetés jelleggel mutatja be kidolgozásának körülményeit, a benne foglalt követelményeket, valamint az előtte álló kihívásokat. Ennek során elsőként felvázolja az üzleti, különösen pedig a transznacionális és platformalapú üzleti működés jellegadó sajátosságait, valamint az emberi jogokra gyakorolt korlátozó hatását (*A transznacionális és platformalapú üzleti működés és az emberi jogok*). Ezt követően a tanulmány bemutatja a UNGPs megalkotásához vezető út főbb állomásait, valamint szerkezetét és működési mechanizmusát (*A UNGPs megalkotásának körülményei és jellegadó sajátosságai*). Ezek után veszi szemügyre az implementációt övező dilemmáját, amelynek során különös figyelmet fordít többek között az Emberi Jogok Amerikai Bíróságának (a továbbiakban: Amerikai Bíróság) esetjogi gyakorlatára is, illetve kitér arra, hogy a UNGPs milyen lehetséges hatást gyakorol Magyarország mozgásterére, szuverenitására, valamint hogyan helyezhető el az Egyesült Államok és Kína viszonyában (*A UNGPs implementációja*). Végül, de nem utolsósorban az elmúlt tíz esztendő alapján számba veszi a következő évtized kihívásait és nemzetközi jogfejlesztésének perspektíváját.

A transznacionális és platformalapú üzleti működés és az emberi jogok

A gazdasági társaságok alapításának szabadsága és a tagok korlátozott felelősségének elismerése csak a 19. század folyamán vált elterjedtté, ugyanakkor részesedésszerzésük további gazdasági társaságokban – amint azt egy Georgia állambeli bíróság 1869-ből származó döntése rögzítette⁵ – a piaci, gazdasági és politikai befolyásuk növekedésétől való félelem miatt még hosszabb időn keresztül korlátozott maradt. A tilalmat első ízben csak a 19. században oldották fel az Egyesült Államok New Jersey tagállamában, és innentől fogva alakultak meg az első vállalatcsoportok.⁶ Ezzel párhuzamosan kezdtek el kifejlődni az első valódi transznacionális vállalatok.⁷

⁵ Central R.R. v. Collins, 40. Ga. 582., 625, 630.

⁶ Phillip I. Blumberg: *The Multinational Challenge to Corporation Law: The Search for New Corporate Personality*. New York, Oxford University Press, 1993. 52–54.

⁷ Az egyik legelső transznacionális vállalat az amerikai Singer varrógépgyár volt, amely 1882-ben gyártóüzemet épített az angliai Glasgow városában. Peter T. Mulischlinski: *Multinational Enterprises and the Law*. Oxford, Oxford University Press, 2007. 10–11.

Bár a transznacionális üzleti működést folytató gazdasági társaságok a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben már megjelentek, valójában a nemzetközi kereskedelmi, pénzügyi és beruházásvédelmi kapcsolat- és intézményrendszer kiépülését követően, csak az 1970-es évektől váltak népszerűvé.⁸ A gazdasági globalizáció „aranykora” a tervutasításos gazdasági rendszerek 1980-as évek második felében történő összeomlását, valamint a nemzetközi kereskedelmi és beruházásvédelmi szabályok megszilárdulását követően érkezett el, amelynek során a transznacionális vállalatok mind számukat, mind működésük kiterjedtségét, mind pedig az állami köz- és gazdaságpolitikák alakítására gyakorolt befolyásukat tekintve megerősödtek.⁹ A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályrendszerének expanziója mellett a kommunikáció és a szállítás nagy ütemű fejlődése szintén jelentős mértékben hozzájárult az üzleti, különösen pedig a munkaerőigényes termelés transznacionálissá válásához.¹⁰

A nemzetközi kereskedelmi és beruházásvédelmi kapcsolatok megszilárdulása lehetőséget ad arra, hogy a nagyvállalatok üzleti működésük bizonyos részeit vagy akár teljes egészét is kiszervezzék olyan országokba, ahol akár a munkaerő, akár a megengedőbb szabályozási környezet miatt alacsonyabb költségen képesek termelni vagy szolgáltatni. Így a világpiaci versenyképességet biztosító költségelőny jelenti a legfontosabb ösztönző erőt a transznacionális üzleti működések kialakításához.¹¹ A transznacionális üzleti kapcsolatok szerteágazó formákat öltenek, amelynek során a termelési-szolgáltatási tevékenység egyre finomabbra csiszolt részegységekben és egyre több régióban, országban zajlik.¹² Ezeket a részegységeket különféle szerződéses ökoszisztémák kapcsolják egybe, és formálják úgynevezett globális ellátási láncokká, amelyek lényegében a gazdasági globalizáció tartóvázát jelentik.¹³

A transznacionális ellátási láncok jellegadó sajátossága, és egyúttal versenyképességük záloga is, hogy tevékenységük helyszíneit a leginkább költséghatékony módon,

⁸ Az 1944-es Bretton Woods konferencián fogant meg a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank megalapításának gondolata, míg az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezményt 1947-ben kötötték meg. A beruházásvédelmi kapcsolatrendszer az 1970-es évektől indult fejlődésnek, majd az 1990-es években világszerte elterjedt.

⁹ Az UNCTAD felmérése szerint, míg az 1990-es évek elején mintegy 37 ezer transznacionális vállalat és 170 ezer leányvállalat, addig a 2000-es évek elején már közel 80 ezer transznacionális vállalat és több mint 770 ezer leányvállalat működött világszerte. Lásd United Nations Conference on Trade Development: *The Universe of the Large Transnational Corporations*. New York – Geneva, 2007.

¹⁰ Az egyszerűnek tűnő konténer feltalálása például forradalmasította a tengeri szállítást. Lásd *The History of Containers*. *PLS Logistics*, 2015. január 21.

¹¹ Sean A. Pager – Eric Priest: Redeeming Globalization Through Unfair Competition. *Cardozo Law Review*, 41. (2020), 6. 2441.

¹² A népszerű iPhone készülék gyártásához az Apple 2014-ben közel 800 beszállítót 31 különböző országból vett igénybe. A Walmart csak Kínában 20 ezer beszállítóval dolgozik, míg a Nike 8 ezer beszállítója több mint 51 országban terül szét. A francia Total közel 900 leányvállalattal rendelkezik, és 110 országban 16 ezer üzlete van. Robert C. Bird – Vivek Soundararajan: From Suspicion to Sustainability in Global Supply Chains. *Texas A&M Law Review*, 7. (2020). 390.

¹³ A világkereskedelem 80%-át, a termelés 60%-át és a több mint 450 millió munkahelyet globális ellátási láncok biztosítják. Lásd Bird–Soundararajan (2020): i. m. 384–388.; UNCTAD: *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. Geneva, United Nations Publication, 2013. 135. A világ minden hetedik munkahelye globális ellátási láncokhoz kapcsolódik. Lásd International Labour Organization: *World Employment and Social Outlook*. Geneva, ILO, 2015.

viszonylag rövid időn belül képesek kombinálni. A transznacionális üzleti működés kontextusában így a költségtakarékosság, illetve annak kiaknázása a világpiaci versenyképesség szinte kizárólagos előfeltételévé válik.¹⁴ Ugyanakkor a költségminimalizálási törekvéseket számos esetben közérdekvédelmi, így például munkaügyi, környezetvédelmi, versenyjogi vagy emberi jogi szabályozás rovására keresik, aminek eredményeként a tőkeimportáló országok között egy sajátos „*race to the bottom*”, vagyis „lefelé licitáló verseny” alakul ki a transznacionális üzleti működés megszerzéséért.¹⁵ Számos súlyos emberi jogi jogsértés – így például a Union Carbide indiai bhopali¹⁶ vagy a Royal Dutch Shell¹⁷ nigériai esetei – hozhatók összefüggésbe transznacionális karakterű üzleti működéssel. A költségek folyamatos csökkentését kereső világméretű ellátási láncok feletti vállalati ellenőrzés csökken, és ezzel összefüggésben működésük potenciálisan hátrányosan hat az emberi jogok védelmére, miközben a jogsérelem orvoslása – éppen az üzleti működés transznacionális karaktere miatt – számos esetben joghatósági akadályokba (*forum non conveniens*) ütközik.¹⁸

Az elmúlt évtized folyamán a platformalapú üzleti működés, miközben egyre nagyobb szeletet hasít ki a kommunikációs és kereskedelmi tevékenységből, alapvetően formálja át az információszerzési és hírfogyasztási szokásokat, a kommunikációt, valamint a vásárlást is.¹⁹ A platformalapú üzleti vállalkozások sajátos jellemvonása, hogy kétoldalú piacok olyan szereplői, akik nem egyszerűen a piaci versenyben való részvételre, hanem inkább a verseny alakítására, szervezésére és irányítására törekednek.²⁰ Ennek egyik fő oka, hogy a hálózati hatás (*network effect*) alapján egy termék használati értéke annál magasabb, minél több felhasználót vagy fogyasztót tudhat magáénak. A kétoldalú piacok esetében ez azzal egészül ki, hogy minél szélesebb fogyasztói réteg veszi igénybe egy közvetítő pozícióban lévő, platformalapú vállalat szolgáltatását, az annál több kereskedőnek vagy hirdetőnek nyújthat teret, és vice versa. Ezen ördögi kör hatására – egyfajta

¹⁴ A szerző által 2021 júniusában készített interjú Robert Handfield professzorral. Sándor Lénárd: What We Are Seeing Now Is a Movement Towards the “Localization of Supply Chains” – Conversation with Robert Handfield. *Mandiner*, 2021. június 20. Egy nemrég készített felmérés szerint az importvásárlási döntések 70%-a az áron alapszik. Steve Moul: Reshoring: COVID-19’s Impact on the Supply Chain. *Supply Chain Management Review*, 2020. június 10.

¹⁵ A „*race to the bottom*” kifejezést első ízben Louis Brandeis amerikai legfelső bírósági bíró használta arra a tagállami szabályozások közötti versenyre, amely csökkenti a közérdekvédelem szintjét. [New State Ice Co. v. Liebmann, 285 U.S. 262, 280, 311 (1932), valamint Louis K. Liggett Co. v. Lee, 288 U.S. 517 (1933)] Lásd Pager (2020): i. m. 2438–2444., illetve Szabó Gábor: A globális piac szabályai és az emberi jogi normák. A WTO alapelveinek emberi jogi alapú kritikája. *Pólusok*, 1. (2020), 2. 47–48.

¹⁶ Mandavilli Apoorva: The World’s Worst Industrial Disaster Is Still Unfolding. *The Atlantic*, 2018. július 10.

¹⁷ Afrikai Bizottság: *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights kontra Nigéria*. 155/96., 2001. október 27., illetve lásd Márinkás György: Az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága öslakos népekkel kapcsolatos joggyakorlata, különös tekintettel az Ogoni-ügyre. *Pro Futuro*, 1. (2014). 137–141.

¹⁸ Az emberi jogi jogsértések extraterritoriális orvoslásának nehézségeit példázzák az amerikai Legfelső Bíróság Kiobel kontra Royal Dutch Petroleum Co. [569 U.S. 108 (2013)], valamint a Jesner kontra Arab Bank [PLC 584 U.S. (2018)] ügyekben meghozott döntések.

¹⁹ Lásd például Jeffrey Rosen: America Is Living James Madison’s Nightmare. *The Atlantic*, 2018. október.

²⁰ Frank Pasquale: Digital Capitalism – How to Tame The Platform Juggernauts. *Friedrich-Ebert-Stiftung*, 2018. június.

21. századi vasútvonalhoz hasonló – olyan nélkülözhetetlen infrastruktúrát épít ki, amely a többi piaci szereplőt, és adott esetben saját versenytársait is tőle függő helyzetbe kényszeríti.²¹ Hasonlóan a transznacionális üzleti működéshez, a platformalapú vállalatok esetében is kulcsszerepet játszik a költség és az árazás, ugyanakkor esetükben nem a versenyképesség javítása, hanem a piaci dominancia, illetve a monopolhelyzet elérése a legfőbb cél.²²

Ezen jellegadó sajátosságaik miatt a platformalapú üzleti vállalatok piacsabályozó szerepre kívánnak szert tenni, és az elért piaci erőfölényükből fakadóan egyfajta „funkcionális szuverenitást” gyakorolva vitarendező és más olyan szabályozó feladatokat vesznek át az államtól, amelyek az emberek alapvető jogait érinthetik.²³ A platformalapú „digitális közterek” és „digitális üzletek” emellett más módon is befolyásolják az emberi jogok érvényesülését. Vertikális integrációs törekvéseik révén képesek a több, egymástól különböző piac kínálatára is hatást gyakorolni, így például az Amazon működése nemcsak a kereskedelmet, hanem a könyvpiacot is jelentős mértékben befolyásolja, ami pedig végeredményben korlátozó hatást gyakorol a tájékozódás vagy művelődés szabadságára.²⁴ A közösségi média automatizált közterei az információ egyénre szabása és fragmentációja miatt ronszolják a közakaratképzés folyamatát, valamint a közéleti viták szabadságát.²⁵ Végül pedig érdemes megemlíteni azt is, hogy a digitális közvetítő vállalatok a platformjaikon olyan alkalmazásoknak adnak teret, amelyek súlyos emberi jogi jogsértések elkövetésében működnek közre.²⁶

Látható, hogy bár eltérő működési sajátosságaikból fakadóan, de mind az 1970-es évektől megerősödő transznacionális üzleti működés, mind pedig az elmúlt évtizedben teret nyerő platformalapú üzleti modellek hátrányos hatást gyakorolnak az emberi jogok érvényesülésére vagy az államok emberi jogok védelme terén fennálló kötelezettségeinek teljesítésére. A tanulmány a következőkben azt a nemzetközi erőfeszítést mutatja be, amely az üzleti működéssel összefüggő emberi jogi jogsértések megelőzésére, valamint az elkövetett jogsértések orvoslására törekszik.

²¹ Lina M. Khan: Sources of Tech Platform Power. *Georgetown Law School Review*, 2. (2018), 2. 326. és 331–332.

²² A platformalapú piacokon a növekedés iránti igény a profittermelést is megelőzi. Piaci erőfölényre az olyan nagy technológiai vállalatok, mint az Amazon vagy a Facebook egyfelől költség alatti felfaló árazás, másfelől vertikális integrációk révén tesznek szert. Lásd Lina M. Kahn: Amazon’s Antitrust Paradox. *The Yale Law Journal*, 126. (2017), 3. 745–783.

²³ Pasquale (2018): i. m.

²⁴ Kahn (2017): i. m. 3.

²⁵ A szerző által 2021 májusában készített interjú Frank Pasquale professzorral. Sándor Lénárd: The Society of Algorithms – Conversation with Frank Pasquale. *Mandiner*, 2021. május 16.

²⁶ A 2019-ben forgatott *Silicon Valley’s Online Slave Market* című dokumentumfilm azt tárja fel, hogy a Google és az Apple platformjain hozzáférhető alkalmazások hogyan segítik elő a modern kori rabszolgaságot Szaúd-Arábiában és Kuvaitban. Elérhető: Owen Pinnell – Jess Kelly: Slave Markets Found on Instagram and Other Apps. *BBC*, 2019. október 31., valamint az erről készült dokumentumfilmet lásd: *Silicon Valley’s Online Slave Market – Full Documentary. BBC News Africa*, 2019. november 3.

A UNGPs megalkotásának körülményei és jellegadó sajátosságai

Felismerve a transznacionális üzleti működés emberi jogokra gyakorolt hatását, az 1970-es évektől kezdődően többszintű nemzetközi jogalkotási törekvés vette kezdetét, amely az üzleti működés emberi jogi korlátainak kijelölésére, illetve érvényesítésének előmozdítására törekedett. Egyfelől nemzetközi szerződés-előkészítési törekvések indultak meg több hullámban. Elsőként 1975-től kezdődően látott munkához az ENSZ transznacionális vállalatokkal foglalkozó bizottsága, a UNCTC,²⁷ amely 1990-re készítette el a transznacionális vállalatok, illetve az őket fogadó államok jogait és kötelezettségeit szabályozó nemzetközi szerződéstervezetet.²⁸ A tervutasításos gazdasági rendszerek összeomlását követően és az ennek nyomán megváltozó világgazdasági környezetben a szerződéstervezetet övező kezdeti kompromisszum azonban szertefoszlott.²⁹ A következő szerződés-előkészítési kísérlet az Emberi Jogi Bizottságában (*Commission on Human Rights*) 1998-ban kezdődött meg. Az előkészítő munkálatok eredményeként 2003-ban bemutatott *Draft UN Norms* megnevezésű dokumentum transznacionális vállalatokat közvetlenül terhelő nemzetközi jogi kötelezettségeket írt elő, és hatálya egy-egy ellátási lánc egészét átfogta.³⁰ Az üzleti világ ellenállása, valamint az államok közötti kellő erejű kompromisszum hiánya miatt ugyanakkor a *Draft UN Norms* sem fogadták el kötelező nemzetközi jogi normaként.³¹ A sikertelen szerződéskötési kísérletek dacára azonban a kérdés továbbra is a nemzetközi közösség napirendjén szerepel. Az Emberi Jogi Tanács 2014 júniusában – Dél-Afrika és Ecuador kezdeményezése alapján – határozatot fogadott el a transznacionális üzleti tevékenység és az emberi jogok kapcsolatának szabályozásáról szóló nemzetközi szerződés kidolgozása érdekében,³² amelynek munkálatai jelenleg is zajlanak.³³

Másfelől a sikertelen nemzetközi szerződéskötési törekvésekkel párhuzamosan, annak mintegy alternatívájaként a nemzetközi szervezetek *soft law* természetű dokumentumokat alkottak az üzleti világ és emberi jogok kapcsolatának kérdésében. E dokumentumok

²⁷ A UNCTC-t az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanács 1974. december 5. napján kelt 1913 (LVII) számú határozata hívta életre. United Nations Economic and Social Council: *The Impact of Transnational Corporations on the Development Process and on International Relations*. E/RES/1913 (LVII)., 1974. december 5.

²⁸ A munkabizottságot Sten Niklasson svéd nemzetközi jogász vezette, és a szerződéstervezet külön-külön fejezetekben tárgyalta a transznacionális vállalatokkal való bánásmódot, a kormányközi együttműködéseket, valamint a magatartási szabályok végrehajtását.

²⁹ Karl P. Sauvant: The Negotiations of the United Nations Code of Conduct on Transnational Corporation: Experience and Lessons Learned. *Journal of World Investment and Trade*, 16. (2015). 56–62. Mivel az államok nem fogadták el a nemzetközi szerződéstervezetet, a UNCTC hatásköreit 1994-ben átvette az UNCTAD.

³⁰ United Nations: *Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights*. Geneva, (k. n.), 2003.

³¹ United Nations Commission on Human Rights: Dec. 2004/116, UN Doc. E/CN.4/DEC/2004/116. 2004.

³² Human Rights Council: *Elaboration of an International Legally Binding Instrument on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights*. A/HRC/Res/26/9., 2014. július 12.

³³ Lásd Human Rights Council: *Open-Ended Intergovernmental Working Group On Transnational Corporations And Other Business Enterprises With Respect To Human Rights* (é. n.).

közül kiemelésre érdemesek az OECD keretében a beruházásokat védő, illetve a multinacionális társaságok működését szabályozó, 1976-ban elfogadott Irányelvek.³⁴ Az OECD Irányelvek a 2000-es felülvizsgálatukat követően már különálló fejezetben rendelkeznek az emberi jogokból fakadó vállalati kötelezettségekről, amelyek többek között emberi jogi hatásvizsgálat bevezetését és jogsértés esetén jóvátételi kötelezettséget írnak elő.³⁵ Az OECD Irányelvek bár önkéntes jellegűek, de erős és komplex ellenőrzési mechanizmus egészíti ki őket. Egyfelől az úgynevezett *OECD Committee on International Investment and Multinational Enterprises* (CIME) konkrét ügyek vizsgálata során határozza meg az irányelvek tartalmát, másfelől pedig 1979 óta Nemzeti Kapcsolattartó Pontok (*National Contact Points*) működnek, amelyek jogorvoslati fórumként segítik az Irányelv átültetését.³⁶

A sikertelen szerződéskötési törekvések, valamint a *soft law* jellegű nemzetközi jogfejlődés nyomán az ENSZ főtitkára 2005-ben különmegbízottat nevezett ki az üzleti világ tekintetében alkalmazandó nemzetközi emberi jogi mércék meghatározása, az ehhez kapcsolódó állami szabályozási és vitarendezési kötelezettségek feltárása, valamint a vállalati működést vizsgáló emberi jogi hatásvizsgálati módszerek kifejlesztése érdekében.³⁷ A különmegbízott mandátuma ennek megfelelően nem új nemzetközi szerződés előkészítését, hanem a jelenlegi nemzetközi jogi szabályok áttekintésén keresztül a vállalatok emberi jogi jogsértésért viselt felelősségének átfogó rendszerezését ölelte fel. Kofi Annan ENSZ-főtitkár John G. Ruggie harvardi professzort nevezte ki e feladatok elvégzésére.³⁸

Időbeli ütemezését tekintve a John G. Ruggie által vezetett előkészítő munkálatok három fő részre bonthatók. A munka első szakaszában készült jelentés az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatát övezően mintegy lenyomatot adott a jelenleg érvényes szabályozásról és a kihívásokról.³⁹ A munkálatok második szakaszának eredményeként született meg az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatának elméleti keretrendszerével összefüggésben megfogalmazott ajánlás. Ez a keretrendszer – a nemzetközi emberi jogi egyezményekből kiindulva – három alapvető pilléren áll. Elsőként az állam azon nemzetközi jogi kötelezettségén, hogy – elsősorban jogalkotási és vitarendezési tevékenységein keresztül – védelmet nyújtson a gazdasági társaságok emberi jogokat sértő működésével szemben. A második pillért a gazdasági társaságok azon kötelezettsége jelenti, amelynek

³⁴ Az irányelvek minimális követelményeket állítanak többek között a transznacionális vállalatok munkaügyi kapcsolatait, illetve a környezetet, valamint az emberi egészséget érintő tevékenységei elé, illetve kifejezetten kiterjednek üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatára. OECD: *Guidelines for Multinational Enterprises*. 15 I.L.M. 969., 1976.

³⁵ OECD Irányelvek II. 2. pont.

³⁶ Roel Niuewenkamp, az OECD felelős üzleti magatartás kormányközi munkacsoport korábbi vezetője ezért fogalmazott úgy, hogy az OECD Irányelvek „*soft law with hard consequences*”. Lásd: Roel Niuewenkamp: *The OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. Soft Law with Hard Consequences. The Dovenschmidt Quarterly*, (2013), 4. 171.

³⁷ United Nations Commission on Human Rights: *Resolution 2005/69*. 2005. április 15.

³⁸ United Nations Commission on Human Rights: *Human Rights Resolution 2005/69*: Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises. E/CN.4/RES/2005/69. 2005. április 20.

³⁹ United Nations Office of The High Commissioner: *Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises* (é. n.); John G. Ruggie: *Business and Human Rights: Mapping International Standards of Responsibility and Accountability for Corporate Acts*. A/HRC/4/35., 2007. február 19.

fogva az emberi jogokat – egyfajta elvárható gondossági mérce alapján – működésük során tiszteletben kell tartaniuk. Végül pedig a harmadik pillért a jogorvoslat biztosítása alkotja, amely az államoknak és a vállalati szférának egyaránt kötelezettsége.⁴⁰ A munkálatok harmadik fázisában a különmegbízott részletesen kidolgozta, illetőleg a gyakorlatban is alkalmazhatóvá tette az elméleti keretrendszert. Ennek eredményeként született meg az Emberi Jogi Tanács által 2011. június 16-án egyhangúan támogatott UNGPs.⁴¹

Fontos kiemelni, hogy a UNGPs nem teremtett új nemzetközi jogi kötelezettséget, hanem a hatályban lévő emberi jogi dokumentumokban – így például a Polgári és Politikai Jogok vagy a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában – foglalt rendelkezéseknek az üzleti világ kontextusában alkalmazandó rendszerét alkotta meg.⁴² Az összesen 31 elvből álló UNGPs szintén három fő részre tagozódik, ami követi a korábbi keretrendszer hárompilléres szerkezetét. Az államoknak a jogok védelme fennálló kötelezettségével kapcsolatban a UNGPs rögzíti, hogy ez egyfajta gondossági kötelezettség (*standard of conduct*), amely alapján az államok nemzetközi jogi felelőssége akkor állapítható meg, ha elmulasztják megalkotni azt a szabályozási környezetet vagy meghozni azokat a közhatalmi intézkedéseket, amelyek elengedhetetlenek a gazdasági társaságok jogsértésének megelőzéséhez, kivizsgálásához, orvoslásához vagy a gazdasági társaságok megbüntetéséhez. Eltérő és szigorúbb szabályok akkor vonatkoznak az államokra, ha azok gazdasági társaság tulajdonosaiként vesznek részt az üzleti világban. Ebben az esetben ugyanis lehetőség szerint emberi jogi gondossági vizsgálatot (*human rights due diligence*) kell elvégezniük a hozzájuk valamilyen módon kötődő üzleti vállalkozások emberi jogi jogsértéseinek megelőzése érdekében.⁴³ A gazdasági globalizáció kibontakozását a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályai teszik lehetővé, amelyek azonban sok esetben fékezik és korlátozzák az államok azon közérdekvédelmi szabályalkotási terét, amely az emberi jogok megóvásához szükséges. Ráadásul a nemzetközi gazdasági és emberi jogi védelmi mechanizmusok ereje és hatékonysága közötti különbség *de facto* elsőbbséget biztosít a nemzetközi gazdasági kötelezettségeknek az emberi jogi követelmények rovására.⁴⁴ A UNGPs fontos

⁴⁰ John Ruggie: *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights. Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*. A/HRC/8/5., 2008. április 7.

⁴¹ Az Emberi Jogi Tanács 2011. június 16. napján kelt 17/4. számú határozata. United Nations Human Rights Council: *Resolution 17/4., Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprise*. A/HRC/17/L.17/Rev.1., 2011. július 6.

⁴² UNGPs 12. elv.

⁴³ UNGPs 4. elve. A UNGPs olvasatában az állam és az üzleti vállalkozás közötti kapcsolatot nemcsak a tulajdonosi viszony vagy ellenőrzési jogosítványok fennállása alapozhatja meg, hanem a vállalatnak juttatott olyan lényeges állami támogatások is, mint például az exporthitel, a biztosítási szolgáltatás vagy más egyéb támogatás.

⁴⁴ Sarah Joseph: *Human Rights and International Economic Law*. In Marc Bungenberg et al.: (szerk.): *European Yearbook of International Economic Law 2016*. (H. n.), Springer, 2016. 473–474.; Szabó Gábor: *A gazdasági, szociális és kulturális emberi jogok érvényesíthetősége – Az államok és nem állami szereplők nemzetközi felelőssége*. In Csapó Zsuzsanna (szerk.): *Jubileumi tanulmánykötet az 1966. évi emberi jogi egyezségokmányok elfogadásának 50. évfordulójára*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó – Wolters Kluwer, 2019. 225. és 228.

rendelkezése ezért, hogy az államoknak a nemzetközi gazdasági – így kereskedelmi, beruházásvédelmi vagy pénzügyi – kapcsolataikat szabályozó szerződéseket úgy kell előkészíteniük, hogy az emberi jogok védelme terén fennálló kötelezségeiket később is akadálytalanul érvényesíthessék.⁴⁵

A második pillér – szintén a hatályban lévő emberi jogi egyezményekkel összhangban – a gazdasági társaságok emberi jogok tiszteletben tartásáért viselt felelősségének tartalmát bontja ki,⁴⁶ és kulcsfontosságú lépést jelent a felelős üzleti működés előmozdításáért.⁴⁷ A UNGPs egyik legnagyobb újításának számít annak rögzítése, hogy a gazdasági társaságok emberi jogok terén fennálló felelőssége az államok védelmi kötelezettségének teljesítésétől függetlenül fennáll, tartalmát tekintve pedig azt jelenti, hogy az üzleti működés során tartózkodniuk kell emberi jogi jogsértés elkövetésétől, illetve orvosolniuk kell a működésükből fakadó, az emberi jogokra gyakorolt hátrányos hatásokat.⁴⁸ A UNGPs ennek érdekében lényegében egy folyamatot vázol fel a vállalatok számára, amelynek követése igazolja az emberi jogok tiszteletben tartását. Ennek központi része az elvárható gondosság tanúsítása (*human rights due diligence*), amelynek alapvető funkciója, hogy a gazdasági társaságok azonosíthassák, megelőzhessék és enyhíthessék, figyelemmel követhessék és nyilvánosságra hozhassák a saját vagy az ellátási láncukban szereplők üzleti működésének emberi jogokra gyakorolt hátrányos hatásait. Ez egy olyan folyamatosan fennálló kötelezettséget, ha úgy tetszik „éberséget” jelent, amely az emberi jogok megóvásának céljából a tulajdonosokon (*shareholders*) túl az üzleti működés érintettjeinek (*stakeholders*), így például a szerződéses partnerek, a munkavállalók vagy a helyi közösségek szempontjait is integrálni törekszik a vállalati döntéshozatalba.⁴⁹

Végül a harmadik pillér a jogorvoslás követelményét írja elő, amely kulcsjelentőségű, ugyanis a jogok védelme és tiszteletben tartása nem sokat jelent a jogsérelmek orvoslásának lehetősége nélkül.⁵⁰ Ez a kötelezettség – azon túl, hogy az emberi jogi egyezményekben elismert alapvető jog – egyaránt kapcsolódik a UNGPs első és második pilléréhez, ugyanis mind az állammal, mind pedig az üzleti szféra szereplőivel szemben követelményt támaszt.⁵¹ A hatékony jogorvoslás követelményének magját ugyan az állami bírósági vitarendezés jelenti, de ezt a UNGPs felfogása szerint számos különböző – állami és nem állami – nem bírói jogorvoslati lehetőségnek, úgynevezett

⁴⁵ A nemzetközi beruházásvédelmi joggal kapcsolatban erre mutat rá például Gus Van Harten: *Sovereign Choices and Sovereign Constraints: Judicial Restraint in Investment Treaty Arbitration*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 158–164.

⁴⁶ UNGPs 11–24. elvek.

⁴⁷ Andreas Rasche – Sandra Waddock: The UN Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Corporate Social Responsibility Research. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 236–237.

⁴⁸ UNGPs 11. elv.

⁴⁹ John G. Ruggie – Caroline Rees – Rachel Davis: Ten Years After: From UN Guiding Principles To Multi-Fiduciary Obligations. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 2. 186–189.

⁵⁰ Surya Deva: Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Companies. *European Company Law*, 9. (2012), 2. 107–108.

⁵¹ UNGPs 25–31. elvek.

„jogorvoslati csokornak” kell kiegészítenie és támogatnia. Joseph M. Wilde-Ramsing humán anatómiából kölcsönzött találó hasonlatát idézve a bírósági út jelenti a jogorvoslat gerincét, míg ehhez képest a különböző nem bírói jogorvoslati utak leginkább az érzékelést végző ujjakhoz hasonlatosak: gerinc nélkül a jogorvoslati rendszer stabilitása roppan meg, viszont az ujjak érzékelőképessége nélkülözhetetlen a visszasságokat rugalmasan felismerő és kreatív módon kezelő jogorvoslati rendszerhez.⁵² A nem állami, tipikusan gazdasági társaságok, azok iparági szövetsége által működtetett vagy akár az OECD Nemzeti Kapcsolattartó Pontok⁵³ panaszkezelési mechanizmusainak előnyei közé tartozik, hogy úgy kínálnak jogorvoslatot, hogy közben tehermentesítik az állami bíróságokat, rugalmasan illeszkednek egy-egy ország vagy régió kulturális sajátosságai közé, óvják az érintett vállalat jó hírét, valamint fontos visszacsatolást jelentenek a második pillér szerinti emberi jogi gondossági kötelezettség teljesítéséhez.

A UNGPs implementációja

A UNGPs sokkal inkább egy jelentős állomás, nem pedig végeredmény az üzleti világ és emberi jogok kapcsolatát övező jogfejlődésben.⁵⁴ Ebből következően a több síkon egyidejűleg zajló implementáció kiemelt szerephez jut nemcsak az érvényesítésében, hanem a *soft law* természetű dokumentum nemzetközi jogi kötelezettséggé erősödésében egyaránt. Az implementáció egymással párhuzamosan zajlik az ENSZ keretei között, állami szinten, valamint az emberi jogi ellenőrző mechanizmus némelyikének esetjogi gyakorlatában. A tanulmány az első kettőt rövidebben érinti, míg az utóbbi tekintetében részletesebben kitér az Amerikaközi Bíróság által kialakított progresszív felfogásra.

Az Emberi Jogi Tanács 2011-ben létrehozott egy öt szakértőből álló munkacsoportot, amelynek kiemelt feladatai közé tartozik a UNGPs érvényesülésének ellenőrzése.⁵⁵ Emellett intézményesítette az évi rendszerességgel szervezett fórumot, amely globális platformként szolgál a UNGPs érvényesítését övező gyakorlati és elméleti kihívások, valamint nehézségek megvitatásához.⁵⁶ Számos kihívás mellett idetartozik a digitális újításokkal kapcsolatos, implementációs kérdéseket feltáró B-Tech projekt.⁵⁷ Ugyan nem a szorosán vett átültetéshez kapcsolódik, azonban mégis érdemes megjegyezni, hogy a 2014-től zajló nemzetközi szerződés-előkészítési munkák során kidolgozott tervezetek sok olyan megoldást használnak fel, amely UNGPs-ben nyert elismerést, és ennek

⁵² Joseph M. Wilde-Ramsing: The Road to Remedy Under OECD Guidelines. In OECD: *OECD Guidelines for Multinational Enterprises: a Glass Half Full*. (H. n.), (k. n.), 2018. 82–84.

⁵³ Rasche–Waddock (2021): i. m. 236–238.

⁵⁴ Surya Deva: The UN Guiding Principles’ Orbit and Other Regulatory Regimes in the Business and Human Rights Universe: Managing the Interface. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 2. 350.

⁵⁵ Emberi Jogi Tanács 17/4. számú határozata. A munkacsoport felhatalmazását az Emberi Jogi Tanács több ízben is meghosszabbította.

⁵⁶ Lásd United Nations Human Rights: *About the UN Forum on Business and Human Rights* (é. n.).

⁵⁷ A B-tech projekt elérhető: United Nations Human Rights: *B-Tech Project* (é. n.).

jegyében a jogirodalom számos képviselője a UNGPs-t a nemzetközi szerződés kiindulópontjának tekinti.⁵⁸

Az állami keretek közötti implementáció az Emberi Jogi Tanács 2014-es felhívása nyomán elsősorban úgynevezett Nemzeti Akció Terv (National Action Plan, a továbbiakban: NAT) megalkotása alapján zajlik.⁵⁹ A NAT egy olyan közpolitikai dokumentum, amelyben az államok azt a stratégiát, és azokat az eszközöket rögzítik, amelyek segítségével teljesíthetők a UNGPs első és harmadik pilléreiben foglalt kötelezettségek. Fő értelme, hogy az üzleti működés tekintetében azonosítsa a jogok védelme terén fennálló hiányosságokat, és erre figyelemmel kínáljon hatékony, koherens, egy-egy államra szabott és nyomon követhető implementációs stratégiát.⁶⁰ Jelenleg több mint húsz ország dolgozott ki és fogadott el NAT-ot, és közöttük jelentős számban vannak az Európai Unió tagállamai.⁶¹

A közép-európai régióban ez idáig a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Litvánia és Szlovénia fogadott el NAT-ot. Magyarország még nem alkotott ilyen dokumentumot. A UNGPs implementálása alapvetően keretet szab egy adott ország gazdasági, üzleti szférájára vonatkozó szabályok kialakításához, vagyis abban az értelemben csökkenti egy adott ország szabályozási mozgásterét, szuverenitását, hogy az üzleti világ szabályai az emberi jogi követelmények előírása és érvényesítése miatt szükségszerűen rugalmatlanabbá válnak, ha úgy tetszik, az üzleti világ szereplői kevesebb szabadságot élveznek. Ez kihathat mind az adott ország, mind pedig az ország honos vállalatainak versenyképességére. A többi közép-európai országhoz hasonlóan Magyarország is alapvetően két ponton lehet érintett a UNGPs megalkotása és átültetése során: egyfelől tőkeimportáló, vagyis számos nagyvállalat ellátási láncának otthont nyújtó országgént, másfelől pedig tőkeexportálóként, vagyis a hazai vállalatok régiós terjeszkedési törekvései miatt. A UNGPs implementálása és a NAT elkészítése során mindkét esetben arra kell az országnak törekednie, hogy mozgástere és ezzel együtt versenyképessége a lehető legkisebb mértékben csökkenjen. Egyfelől tőkeimportáló országgént úgy kell érvényre juttatnia a lakosságot védelmező emberi jogi követelményeket, hogy közben ne veszítse el vonzerejét a külföldi működőtőkéért folyó versenyben. Másfelől ugyanakkor Magyarország az utóbbi évtizedekben tőkeexportáló országgént is megjelent, amely többek között az OTP és a MOL régiós terjeszkedési törekvéseiben jól kitapintható. Ebben a tekintetben Magyarország abban érdekelt, hogy a UNGPs követelményrendszerét úgy ültesse át, hogy az vállalatainak ne jelentsen eltúlzott költségnövekedést, ne veszélyeztesse versenyképességüket és régiós ambícióik megvalósítását, illetve ne kerüljenek versenyhátrányba azon országok vállalataival szemben, ahol a UNGPs-t nem vagy nem teljes mértékben juttatják érvényre. Ennek fényében bár a UNGPs implementálása

⁵⁸ Deva (2021): i. m. 13–15.

⁵⁹ Emberi Jogi Tanács 2014. június 27. napján elfogadott, 26/22. számú határozata. United Nations Human Rights Council: *Resolution 26/22., Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*. A/HRC/RES/26/22., 2014. július 15.

⁶⁰ Lásd United Nations Working Group on Business and Human Rights: *Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*. Geneva, (k. n.), 2016.

⁶¹ Lásd United Nations Working Group on Business and Human Rights (2016): i. m.

bizonyos szempontból csökkenti az ország mozgásterét, de a NAT okos és az országra szabott, áramvonalasított megalkotása ezt a mozgástérszűkítést rövid távon mérsékelheti, hosszabb távon pedig akár előnyt kovácsolhat belőle.

Tágabb perspektívából szemlélve ugyanakkor figyelembe kell venni egyfelől azt, hogy a közép-európai országok – köztük pedig Magyarország is – az egységes európai belső piac tagjai, másfelől pedig a UNGPs megindult azon az úton, hogy – akár szerződéses, akár szokásjogi vagy bírói jogfejlődés útján – univerzális nemzetközi jogi normává váljon, és világszerte érvényesítsék. E két tényező együttes hatásának köszönhetően Magyarország külgazdasági mozgásterét összességében mégis növekedhet. A UNGPs implementációja ugyanis mérséklő hatást fejt ki a korábban már hivatkozott „*race to the bottom*”, vagyis lefelé licitáló verseny jelenségére. Ez a gyakorlatban azt jelentheti, hogy a transznacionális ellátási láncok kisebb költségelőnyt realizálhatnak majd a jóval gyengébb közérdekvédelmi szabályozással rendelkező, vagyis jellemzően fejlődő, alacsony költségű (LCC) országokba kiszervezett termelésből és szolgáltatásokból. Mindez pedig arra készítheti őket, hogy a kiszervezett termelés egy részét vagy egészét az anyaország-hoz közelebbi régióba telepítsék vissza (ún. *nearshoring*),⁶² ahol alacsonyabbak a szállítási költségek, a szállítással együtt járó kockázatok, adminisztratív terhek, az átfutási idő, illetve a UNGPs implementálása kisebb mértékű változást, költségnövekedést jelenthet. Magyarország a képzett, de versenyképes költségű munkaerőnek, a kiváló akadémiai ökoszisztémának és a kellő infrastruktúrának köszönhetően versenyképes helyszínt biztosíthat az európai piacra visszatérő nyugat-európai termelési láncok számára. Mindez pedig összességében bővítheti az ország külgazdasági mozgásterét és fejlődési lehetőségét.

Az NAT kidolgozásával és elfogadásával összefüggésben érdemes kitérni és szót ejteni az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatának kérdéséről az Egyesült Államok és Kína, a világ gazdaság két meghatározó szereplőjének, valamint tekintélyes tőkeexportáló és tőkeimportáló országának – és egyúttal politikai és gazdasági ellenlábásának – viszonylatában is. Elsőként szükséges rögzíteni, hogy mind az Egyesült Államok, mind pedig Kína tagja volt a UNGPs-t egyhangúan támogató ENSZ Emberi Jogi Tanácsnak,⁶³ és elkötelezettséget mutat az üzleti világ emberi jogokra gyakorolt negatív hatásának elismerése és orvoslásának szükségessége iránt. Ezt igazolja, hogy elfogadásának tízéves évfordulója alkalmából mindkét ország hitet tett a UNGPs szellemiségének jelentősége mellett.⁶⁴ Ugyanakkor beszédes, hogy míg az Egyesült Államok már a 2016-ban elfogadott NAT felülvizsgálatára és frissítésére készül,⁶⁵ addig Kína még egyáltalán nem fogadott el ilyen dokumentumot. Kína leginkább extraterritoriális kontextusban, vagyis tőkeexportáló szerepében mutat nyitottságot az üzleti világ emberi

⁶² Kearney: *Global Pandemic Roils 2020 Reshoring Index, Shifting Focus from Reshoring to Right-Shoring. SCM Portal*, 2021. május 6.

⁶³ Lásd United Nations Human Rights Council: *List of Past Members of the Human Rights Council* (2022).

⁶⁴ Az Egyesült Államok külügyekért felelős tárcája ünnepélyes sajtóközleményt tett közzé ez alkalmából. US Department of State: *10th Anniversary of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights* (2021. június 16.). A kínai álláspont a UNGPs tízéves évfordulója alkalmából szervezett konferencián ismerhető meg. Elérhető: Chinese Stakeholders Consultation Seminar: *Summary of Discussion* (2021. január 14.).

⁶⁵ Erről lásd National Action Plans on Human Rights and Business: *United States* (é. n.).

jogi követelményeinek érvényesítésére.⁶⁶ Mindezek alapján, figyelemmel arra a sokszor elhangzó – nem teljesen megalapozott – kritikára is, miszerint az emberi jogok leginkább a nyugati világ gondolkodásához köthetők, sőt annak termékei,⁶⁷ geopolitikai nézőpontból szemlélve feltehető az a kérdés, hogy az üzleti világ és emberi jogok kapcsolatát övező szabályozási törekvések vajon játszhatnak-e, és ha igen, akkor milyen szerepet játszhatnak az amerikai–kínai nagyhatalmi versenyben. Az amerikai külügyi tárca korábban idézett megemlékezésében olvasható erre közvetetten utaló mondat is.⁶⁸ Emellett az egészen Woodrow Wilsonig visszanyúló történelmi tapasztalatok alapján az Egyesült Államok külpolitikai törekvéseitől sohasem állt távol egy meghatározott kormányzati forma népszerűsítése, kifejezett terjesztése és az ettől eltérő kormányzatok gyengítése.⁶⁹ Ezzel párhuzamosan Kínát és a kínai kormányzati berendezkedést több, emberi jogok talaján álló kritika is éri. Vajon az ütközőpályára került üzleti világ és emberi jogok kapcsolatának szabályozási törekvései elkerülhetetlenül ütközőpályára kényszerítik az Egyesült Államokat és Kínát is? E kérdésre teljes bizonyossággal ma még nem tudható a válasz, ugyanakkor a UNGPs érvényesítésének következő évtizede, különösen az ahhoz kapcsolódó állami gyakorlatok árulkodók lesznek ezen a téren.

Az NAT mellett a UNGPs tágabb értelemben vett implementációjához tartoznak azok a jogszabályok, amelyek kifejezetten a transznacionális vállalatok vagy ellátási láncok működésével összefüggő emberi jogi jogsértéseket törekszenek megelőzni vagy orvosolni. Ennek legelső gyökerei az Egyesült Államokban a mintegy 250 évvel ezelőtt, 1789-ben elfogadott *Alien Tort Statute*-ig, vagyis a külföldiek nemzetközi jogellenes cselekményei miatti kártérítési szabályokig nyúlnak vissza.⁷⁰ A UNGPs elfogadása óta ugyanakkor megsokszorozódott az illetén nemzeti törvények száma. Kalifornia államban 2010-ben fogadták el az egyik első ilyen modern jogszabályt, a *California Transparency in Supply Chains Act*ot,⁷¹ amelyet 2015-ben a brit *Modern Slavery Act*,⁷² 2017-ben a francia *Loi de Vigilance*,⁷³ illetve 2021-ben Németországban a *Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten in Lieferketten*⁷⁴ követték.

⁶⁶ Kínának az üzleti világ és emberi jogokkal kapcsolatban kialakított ellentmondásos viszonyát részletesen vizsgálja: Jernej Letnar Cernic: Reconciling Business and Human Rights in China. *Journal of the Indian Law Institute*, 58. (2016), 2. 135–159., lásd még: Andrew Rosser – Kate Macdonald – Ken Setiawan: Pandemics, Politics and Principles: Business and Human Rights in Southeast Asia in a Time of Crisis. *Melbourne Asia Review*, 2020. augusztus 23.

⁶⁷ Ezt tárgyalja részletesen: Mary Ann Glendon: *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. (H. n.), Random House Trade Paperbacks, 2002.

⁶⁸ „We know that companies thrive and economies prosper when there is strong rule of law and adherence to human rights and fundamental freedoms [...]”

⁶⁹ Így Woodrow Wilson amerikai elnök a kormányelismerés feltételül szabta, hogy a kétes alkotmányos alapokon hatalomra került kormány népszavazás vagy szabad választások útján igazolja, hogy a lakosság többségének támogatását élvezzi.

⁷⁰ 28 U.S. Code § 1350.

⁷¹ Lásd Rob Bonta: *The California Transparency in Supply Chains Act* (é. n.).

⁷² Elérhető: *Modern Slavery Act* 2015.

⁷³ Elérhető: LOI n° 2017-399 du 27 mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre (1).

⁷⁴ Az elfogadott törvény szövege elérhető: *Beschlussempfehlung und Bericht*.

Ugyan valamennyi nemzetközi emberi jogi ellenőrző mechanizmus szembesült már joggyakorlatában az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatát övező dilemmákkal, ez idáig csak az Amerikaközi Bíróság alakított ki olyan progresszív és e téren vezetőnek számító felfogást, amely az ilyen jellegű kihívások orvoslása érdekében kifejezetten felhívja a UNGPs-t, esetjogi gyakorlata pedig innovatív jogfejlesztő szerepet játszik értelmezésében. Az Amerikaközi Bíróság már az 1980-as években elismerte és megkövetelte a jogorvoslathoz fűződő jog biztosítását azokban az esetekben is, amikor az üzleti élet szereplői sértik meg az amerikaközi emberi jogi egyezményben előírtakat.⁷⁵ Emellett pedig az amerikaközi jogvédelmi rendszer elismeri az egyezményben biztosított jogok horizontális hatályát is, vagyis a nem állami szereplők emberi jogok tiszteletben tartásáért viselt felelősségét.⁷⁶ Az elmúlt évtizedek során a dél-amerikai régióban különösen a nyersanyag-kitermelést és bányászatot érintő külföldi beruházások megnövekedése miatt az amerikaközi jogvédelmi fórumok több ízben is vizsgálták az üzleti világ emberi jogi korlátainak dilemmáját, elismerve, hogy a kettő között korrelatív hatás áll fenn.⁷⁷ Ezt erősíti, hogy az amerikaközi jogvédelmi mechanizmus keretei között különmegbízott fogalkozik ezekkel a kérdésekkel,⁷⁸ akinek a 2020 januárjában nyilvánosságra hozott jelentése az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatának olyan kérdéseit veti górcső alá, mint például a közszolgáltatások privatizációja vagy az információs technológia.⁷⁹

Kifejezetten a UNGPs-re hivatkozott a Suralco bányászati koncessziójával összefüggő Kaliña és Lokono Peoples kontra Suriname döntés, amely a panasszal érintett terület rehabilitációját a részes állam és az érintett vállalat együttes, osztott kötelezettségévé (úgynevezett „*shared obligations*”) emelte.⁸⁰ Az Amerikaközi Bíróság a UNGPs alapján egyfelől kiemelte, hogy az államnak hatásvizsgálatot kell folytatnia a bányászati koncesszió létesítését megelőzően, amelynek elmulasztásáért felelősséggel tartozik, másfelől pedig rögzítette, hogy a vállalatoknak az emberi jogok tiszteletben tartásával és védelmével összhangban kell folytatniuk működésüket, és az emberi jogokra gyakorolt negatív hatásokért felelősséget kell vállalniuk.⁸¹ A legfrissebb esetjogi gyakorlatban Patricio Freire bíró párhuzamos indokolása rögzítette, hogy a UNGPs az amerikaközi fórum jogértelmezésének részévé vált.⁸²

⁷⁵ Amerikaközi Bíróság, Velásquez Rodríguez kontra Honduras, 1988. június 26. 91. bekezdés. Az állam pozitív védelmi kötelezettségét erősítette meg: Amerikaközi Bíróság, González és mások kontra Mexico, 2009. november 16., C sorozat, No. 205. 284. bekezdés.

⁷⁶ Alejandra Gonzá: Integrating Business and Human Rights in the Inter-American Human Rights System. *Business and Human Rights Journal*, 1. (2016), 2. 358.

⁷⁷ Lásd Working Group on Mining and Human Rights in Latin America: *Empresas y Derechos Humanos: Estándares Interamericanos* (2019).

⁷⁸ Lásd OAS: Special Rapporteurship on Economic, Social, Cultural, and Environmental Rights.

⁷⁹ Lásd CIDH: *Empresas y Derechos Humanos: Estándares Interamericanos*.

⁸⁰ Amerikaközi Bíróság, Kaliña és Lokono Peoples kontra Suriname, 2015. november 25., 224–226. és 290. bekezdések.

⁸¹ Ana María Mondragón: Corporate Impunity for Human Rights Violations in the Americas: The Inter-American System of Human Rights as an Opportunity for Victims to Achieve Justice. *Harvard International Law Journal*, 57. (2016). 55–57.

⁸² Amerikaközi Bíróság, Spoltore kontra Argentina, 2020. június 9.

Az esetjogi gyakorlaton túl az Amerikaközi Bíróság a 2017-ben meghozott OC-23/17. számú tanácsadó véleményében elvi jelleggel azt is kimondta, hogy az államoknak a UNGPs rendelkezéseit szükséges követniük az emberi jogok üzleti világ szereplőivel szembeni megóvása és védelme terén, míg a vállalatoknak meg kell előzniük vagy enyhíteniük kell, illetve felelősséget kell viselniük üzleti működésük emberi jogokra gyakorolt negatív hatásáért.⁸³ Mindezek mellett az amerikaközi jogvédelmi rendszer implicit módon több tucat döntésében fogadja el és érvényesíti a UNGPs egyes részeit, így például a beruházásokat és fejlesztéseket megelőző emberi jogi hatásvizsgálatot, az érintett helyi lakosság részvételi lehetőségét a beruházási döntésben, az állami és nem állami panaszmechanizmusok jelentőségét.⁸⁴ Általánosságban elmondható, hogy az amerikaközi jogvédelmi rendszer olvasatában a UNGPs minimális elvárásként, egyfajta kiindulópontként jelenik meg a jogvédelem terén.

Következtetések: a UNGPs és a nemzetközi jogfejlesztés perspektívái

Az üzleti működés emberi jogokra gyakorolt negatív hatásainak felismerésétől számítva hosszú évtizedek és rögzös út vezetett az államok, az üzleti élet és a társadalmi szervezetek kompromisszumát tükröző és közös platformként szolgáló UNGPs megalkotásához. Ugyan alapvetően a nemzetközi jogalkotás sikertelenségére reagált, és ezzel lényeges szabályozási űrt töltött be, de az elmúlt évtized azt igazolta, hogy a nehézségekkel és kompromisszumokkal teli munka meghozta gyümölcsét. Nemcsak azért, mert pezsgő, intenzív jogalkotás és jogfejlesztés vette kezdetét az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatának szabályozása terén, hanem azért is, mert a tízéves UNGPs gravitációs ereje jól látható mind a nemzetközi jogi, mind pedig az állami jogalkotási és jogfejlesztési törekvésekben. Az 1948-as Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatához hasonlóan a 2011-es UNGPs is egyfajta referencia- vagy viszonyítási ponttá vált, és – amennyiben az államok gyakorlata és közfelfogása ezt igazolja – megindulhat a nemzetközi szokásjoggal erősödés útján.⁸⁵

Ennek megfelelően a UNGPs központi és megkerülhetetlen szerepe több ponton is tetten érhető a nemzetközi jog fejlesztésében. Fontos alakító hatást gyakorol az üzleti működés emberi jogi korlátait szabályozó többi *soft law* dokumentum, így például az OECD Irányelvek értelmezésében és fejlődésében.⁸⁶ Kiindulási pontként szolgál a jelenleg zajló nemzetközi szerződés-előkészítési munkálatokban, amit jól bizonyít, hogy a tervezetek fő csapásiránya – a UNGPs-t támogató akadémiai körök közreműködésének is köszönhetően⁸⁷ – a UNGPs követelményeihez igazodva fejlődik. Másként fogalmazva, mintegy

⁸³ Amerikaközi Bíróság OC-23/17. tanácsadó vélemény, 2017. november 15. (A sorozat, No. 23.) 154–155. bekezdések.

⁸⁴ UN Guiding Principles on Business and Human Rights at 10. The Impact of the UNGPs on Courts and Judicial Mechanisms. Debevoise & Plimpton LLP, 2021. 716. bekezdés.

⁸⁵ Kovács Péter: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kidolgozásának története és elfogadásának körülményei. *Iustum Aequum Salutare*, 5. (2009), 2. 64.

⁸⁶ Az OECD például az Irányelvek közé inkorporálta a UNGPs-t.

⁸⁷ Például John G. Ruggie: Quo Vadis? Unsolicited Advice to Business and Human Rights Treaty Sponsors. *Institute for Human Rights and Business*, 2014. szeptember 9.

„előkészíti azt a terepet”, amelyre államok közötti kellő erejű konszenzust élvező nemzetközi szerződés építhető. Szintén jelentős hatást gyakorol az univerzális és regionális emberi jogi ellenőrző mechanizmusok esetjogi gyakorlatára és általános jogértelmezésére, amelyek közül az Amerikaközi Bíróság formálja a leginkább progresszív, e téren vezetőnek számító jogértelmezést.

Emellett a UNGPs jogfejlesztő szerepe kimutatható a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, így a beruházásvédelmi szerződések szabályozásának, valamint a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi szervezetek, így különösen a Kereskedelmi Világszervezet és a Világbank jogának reformja során is. Ezen nemzetközi gazdasági szerződések részévé válva a UNGPs integrálhatja az értelmezésük során érvényesülést kívánó emberi jogi szempontokat és követelményeket, így szabályozva vagy „megszelídítve” a gazdasági globalizációt.⁸⁸ Végül pedig a *soft law* jellegén és az NAT-kon keresztül inspiráló hatást gyakorol az állami jogalkotási törekvésekre is, ami viszont idővel kihathat egy olyan összetartó állami gyakorlatra és közfelfogásra, amely a UNGPs bizonyos részeinek nemzetközi szokásjoggá erősödéséhez szükséges. Szintén ezt támogatja, hogy számos nagyvállalat a vállalati politikájának és az úgynevezett társadalmi felelősségvállalásának (*corporate social responsibility*) szerves részeként ismeri el a UNGPs-t. Ennek egyik közismert példája a Facebook, amely többek között a UNGPs figyelembevételével ítélte meg például az amerikai elnök 2021. január 6-i washingtoni eseményekkel összefüggő magatartását.⁸⁹ Amennyiben ugyanis a gazdasági társaságok a piaci működésük során következetesen elfogadják az emberi jogi normákat, akkor erre az állami jogi szabályozás is reagál, amely aztán idővel – hasonlóan más jogterületek terén korábban megfigyelt fejlődéshez – a nemzetközi jogi szabály kikristályosodásának lehetőségét is felveti.⁹⁰ Mindezek alapján látható, hogy a UNGPs számos kapcsolódási ponton keresztül érintkezik az üzleti működés emberi jogi korlátait szabályozó ökoszisztémával. Gravitációs ereje abban is megmutatkozik, hogy az ezen a téren megjelenő új szabályozási törekvések viszonyítási pontként tekintenek rá.

A transznacionális és platformalapú nagyvállalatok üzleti működése egyfajta „ütközőpályára” került a nemzetközi elismerést nyert emberi jogokkal. Ez azonban a közép-európai országok, így köztük Magyarország külgazdasági mozgásterét is kibővítheti adott esetben. Figyelemmel ugyanis földrajzi elhelyezkedésükre és uniós tagságukra,

⁸⁸ Az emberi jogok inkorporálására irányuló reformtörekvések figyelhetők meg például az UNCITRAL (investment rules) és az UNCTAD keretei között, illetőleg némely kétoldalú beruházásvédelmi egyezmény, mint például a 2016-os Marokkó és Nigéria között kötött egyezmény, valamint a Pánafrikai Befektetési Kódex megalkotása során. A jogirodalom bizonyos képviselői kifejezetten a UNGPs inkorporációját sürgetik, például: Markus Krajewski: *Human Rights in International Investment Law: Recent Trends in Arbitration and Treaty Making Practice* (2018. április 15.). A Világbank működésével összefüggő reformtörekvésekről és belső vizsgálóbizottság felállításáról lásd Szabó (2019): i. m. 237.

⁸⁹ Lásd például Sándor Lénárd: Kié az utolsó szó? A Facebook Ellenőrző Bizottság döntésének margójára. *Ludovika Frontier Blog*, 2021. május 25.

⁹⁰ Jennifer L. Johnson: Public-Private-Public Convergence: How the Private Actor Can Shape Public International Labor Standards. *Brooklyn Journal of International Law*, 2. (1998), 1. 340–351. Részletesen lásd még: Sándor Lénárd: The Role of Corporate Social Responsibility in the Development of International Law. In Szabó Marcel (szerk.): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*. (H. n.), Eleven International Publishing, 2018. 313–329.

többek között a UNGPs hatására is átrendeződő nyugat-európai ellátási láncok számára versenyképes termelési helyszínt biztosíthatnak. Végül szükséges megemlíteni, hogy geopolitikai nézőpontból szemlélve az üzleti világ és az emberi jogok kapcsolatát övező szabályozási törekvések az amerikai–kínai nagyhatalmi versenyben is szerepet játszhatnak. Az évtized egyik érdekes kérdése lehet, hogy vajon az ütközőpályára került üzleti világ és az emberi jogokat övező szabályozási törekvések ezen a téren is ütközőpályára kényszerítik-e az Egyesült Államokat és Kínát. Az e téren kialakított állami gyakorlat figyelemmel kísérése és értékelése ezért nemcsak a nemzetközi szokásjog fejlődésével, hanem a nagyhatalmi versengéssel összefüggésben is rejthet érdekességeket.

Irodalomjegyzék

- Afrikai Bizottság: *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights kontra Nigéria*. 155/96., 2001. október 27.
- Apoorva, Mandavilli: The World's Worst Industrial Disaster Is Still Unfolding. *The Atlantic*, 2018. július 10. Online: www.theatlantic.com/science/archive/2018/07/the-worlds-worst-industrial-disaster-is-still-unfolding/560726/
- Bird, Robert C. – Vivek Soundararajan: From Suspicion to Sustainability in Global Supply Chains. *Texas A&M Law Review*, 7. (2020). 383–418. Online: <https://doi.org/10.37419/LR.V7.I2.3>
- Blumberg, Phillip I.: *The Multinational Challenge to Corporation Law: The Search for New Corporate Personality*. New York, Oxford University Press, 1993.
- Bonta, Rob: *The California Transparency in Supply Chains Act* (é. n.). Online: <https://oag.ca.gov/SB657>
- Cernic, Jernej Letnar: Reconciling Business and Human Rights in China. *Journal of the Indian Law Institute*, 58. (2016), 2. 135–159.
- Chinese Stakeholders Consultation Seminar: *Summary of Discussion* (2021. január 14.). Online: www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/UNGPsBHRnext10/ungps10_china_consultation.pdf
- CIDH: *Empresas y Derechos Humanos: Estándares Interamericanos* (2019). Online: www.oas.org/es/cidh/informes/pdfs/EmpresasDDHH.pdf
- Deva, Surya: Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Companies. *European Company Law*, 9. (2012), 2. 107–108. Online: <https://doi.org/10.54648/EUCL2012016>
- Deva, Surya: The UN Guiding Principles' Orbit and Other Regulatory Regimes in the Business and Human Rights Universe: Managing the Interface. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 2. 336–351. Online: <https://doi.org/10.1017/bhj.2021.23>
- Fuente, Manuel de la: A Personal View: The Water War in Cochabamba, Bolivia: Privatization Triggers an Uprising. *Mountain Research and Development*, 23. (2003), 1. 98–100. Online: [https://doi.org/10.1659/0276-4741\(2003\)023\[0098:APV\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1659/0276-4741(2003)023[0098:APV]2.0.CO;2)
- Glendon, Mary Ann: *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. (H. n.), Random House Trade Paperbacks, 2002.
- Gonza, Alejandra: Integrating Business and Human Rights in the Inter-American Human Rights System. *Business and Human Rights Journal*, 1. (2016), 2. 357–365. Online: <https://doi.org/10.1017/bhj.2016.18>

- Human Rights Council: *Elaboration of an International Legally Binding Instrument on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights*. A/HRC/Res/26/9., 2014. július 12. Online: http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=23680
- Human Rights Council: *Open-Ended Intergovernmental Working Group on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights* (é. n.). Online: www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/wgtranscorp/pages/igwgontnc.aspx
- International Labour Organization: *World Employment and Social Outlook*. Geneva, ILO, 2015.
- Johnson, Jennifer L.: Public-Private-Public Convergence: How the Private Actor Can Shape Public International Labor Standards. *The Brooklyn Journal of International Law*, 2. (1998), 1. 340–351.
- Joseph, Sarah: Human Rights and International Economic Law. In Jelena Bäumler et al. (szerk.): *European Yearbook of International Economic Law 2016*. (H. n.), Springer, 2016. 461–484. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-319-29215-1_18
- Kearney: Global Pandemic Roils 2020 Reshoring Index, Shifting Focus from Reshoring to Right-Shoring. *SCM Portal*, 2021. május 6. Online: www.scm-portal.net/insight/1207/Global_pandemic_roils_2020_Reshoring_Index,_shifting_focus_from_reshoring_to_right-shoring
- Khan, Lina M.: Amazon’s Antitrust Paradox. *The Yale Law Journal*, 126. (2017), 3. 745–783.
- Khan, Lina M.: Sources of Tech Platform Power. *Georgetown Law School Review*, 2. (2018), 2. 325–334.
- Kovács Péter: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kidolgozásának története és elfogadásának körülményei. *Iustum Aequum Salutare*, 5. (2009), 2. 55–66.
- Krajewski, Markus: *Human Rights in International Investment Law: Recent Trends in Arbitration and Treaty Making Practice* (2018. április 15.). Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3133529>
- Márinkás György: Az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága öslakos népekkel kapcsolatos joggyakorlata, különös tekintettel az Ogoni-ügyre. *Pro Futuro*, 1. (2014). 137–141. Online: <https://doi.org/10.26521/Profuturo/2014/1/5500>
- McBeth, Adam: Human Rights in Economic Globalization. In Sarah Joseph – Adam McBeth (szerk.): *Research Handbook on International Human Rights*. Massachusetts, Edward Elgar Publishing, 2010.
- Mondragón, Ana María: Corporate Impunity for Human Rights Violations in the Americas: The Inter-American System of Human Rights as an Opportunity for Victims to Achieve Justice. *Harvard International Law Journal*, 57. (2016). 53–59.
- Moul, Steve: Reshoring: COVID-19’s Impact on the Supply Chain. *Supply Chain Management Review*, 2020. június 10. Online: www.scmr.com/article/reshoring_covid_19s_impact_on_the_supply_chain
- Mulschinski, Peter T.: *Multinational Enterprises and the Law*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- National Action Plans on Human Rights and Business: *United States* (é. n.). Online: <https://globalnaps.org/country/usa/>
- Niuewenkamp, Roel: The OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct. Soft Law with Hard Consequences. *The Dovenschmidt Quarterly*, (2013), 4. 171–175. Online: <https://doi.org/10.5553/DQ/221199812014001004003>
- OAS: *Special Rapporteurship on Economic, Social, Cultural, and Environmental Rights* (é. n.). Online: www.oas.org/en/iachr/jsForm/?File=/en/iachr/r/DESCA/default.asp
- OECD: *Guidelines for Multinational Enterprises*. 15 I.L.M. 969., 1976. Online: www.oecd.org/corporate/mne/

- Örlös László: *A multilaterális fejlesztési bankok és Magyarország*. Doktori értekezés. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem, 2008.
- Pager, Sean A. – Eric Priest: Redeeming Globalization Through Unfair Competition Law. *Cardozo Law Review*, 41. (2020), 6. 2438–2444.
- Pasquale, Frank: Digital Capitalism – How to Tame The Platform Juggernauts. *Friedrich-Ebert-Stiftung*, 2018. június. Online: <https://library.fes.de/pdf-files/wiso/14444.pdf>
- Pinnell, Owen – Jess Kelly: Slave Markets Found on Instagram and Other Apps. *BBC*, 2019. október 31. Online: www.bbc.com/news/technology-50228549
- Rasche, Andreas – Sandra Waddock: The UN Guiding Principles on Business and Human Rights: Implications for Corporate Social Responsibility Research. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 2. 227–240. Online: <https://doi.org/10.1017/bhj.2021.2>
- Rosen, Jeffrey: America Is Living James Madison’s Nightmare. *The Atlantic*, 2018. október. Online: www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/10/james-madison-mob-rule/568351/
- Rosser, Andrew – Kate Macdonald – Ken Setiawan: Pandemics, Politics and Principles: Business and Human Rights in Southeast Asia in a Time of Crisis, *Melbourne Asia Review*, 2020. augusztus 23. Online: <https://doi.org/10.37839/MAR2652-550X3.4>
- Ruggie, John G.: *Business and Human Rights: Mapping International Standards of Responsibility and Accountability for Corporate Acts*. A/HRC/4/35., 2007. február 19. Online: https://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=12900
- Ruggie, John G. – Caroline Rees – Rachel Davis: Ten Years After: From UN Guiding Principles To Multi-Fiduciary Obligations. *Business and Human Rights Journal*, 6. (2021), 2. 179–197.
- Ruggie, John G.: *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights. Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises A/HRC/8/5*. 2008. április 7. Online: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G08/128/61/PDF/G0812861.pdf?OpenElement>
- Ruggie, John G.: Quo Vadis? Unsolicited Advice to Business and Human Rights Treaty Sponsors. *Institute for Human Rights and Business*, 2014. szeptember 9. Online: www.ihrb.org/other/treaty-on-business-human-rights/quo-vadis-unsolicited-advice-to-business-and-human-rights-treaty-sponsors/
- Sándor, Lénárd: The Role of Corporate Social Responsibility in the Development of International Law. In Szabó Marcel (szerk.): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law*. The Hague, Eleven International Publishing, 2018. 313–329. Online: <https://doi.org/10.5553/HYIEL/266627012018006001018>
- Sándor, Lénárd: The Society of Algorithms – Conversation with Frank Pasquale. *Mandiner*, 2021. május 16. Online: https://precedens.mandiner.hu/cikk/20210516_the_society_of_algorithms_conversation_with_frank_pasquale
- Sándor Lénárd: Kié az utolsó szó? A Facebook Ellenőrző Bizottság döntésének margójára. *Ludovika Frontier Blog*, 2021. május 25. Online: www.ludovika.hu/blogok/frontierblog/2021/05/25/kie-az-utolso-szo/
- Sándor, Lénárd: What We Are Seeing Now Is a Movement Towards the “Localization of Supply Chains” – Conversation with Robert Handfield. *Mandiner*, 2021. június 20. Online: https://precedens.mandiner.hu/cikk/20210620_what_we_are_seeing_now_is_a_movement_towards_the_localization_of_supply_chains_conversation_with_robert_handfield
- Sauvant, Karl P.: The Negotiations of the United Nations Code of Conduct on Transnational Corporation: Experience and Lessons Learned. *Journal of World Investment and Trade*, 16. (2015). 11–87. Online: <https://doi.org/10.1163/22119000-01601002>

- Silicon Valley's Online Slave Market – Full Documentary. *BBC News Arabic*, 2019. november 3. Online: www.youtube.com/watch?v=2IdII_n28e0&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202103
- Sornarajah, Muthucumaraswamy: *The International Law on Foreign Investment*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511841439>
- Szabó Gábor: A gazdasági, szociális és kulturális emberi jogok érvényesíthetősége – Az államok és nem állami szereplők nemzetközi felelőssége. In Csapó Zsuzsanna (szerk.): *Jubileumi tanulmánykötet az 1966. évi emberi jogi egyezségokmányok elfogadásának 50. évfordulójára*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó – Wolters Kluwer, 2019. 223–239.
- Szabó Gábor: A globális piac szabályai és az emberi jogi normák. A WTO alapelveinek emberi jogi alapú kritikája. *Pólusok*, 1. (2020), 2. 47–68. Online: <https://doi.org/10.15170/PSK.2020.01.02.03>
- The History of Containers. *PLS Logistics*, 2015. január 21. Online: www.plslogistics.com/blog/the-history-of-containers
- UNCTAD: *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. Geneva, United Nations Publication, 2013.
- United Nations Commission on Human Rights: Dec. 2004/116, UN Doc. E/CN.4/DEC/2004/116. 2004. Online: https://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=9780
- United Nations Commission on Human Rights: Resolution 2005/69, 2005. április 15. Online: https://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=10980
- United Nations Commission on Human Rights: Human Rights Resolution 2005/69: Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises E/CN.4/RES/2005/69. 2005. április 20. Online: www.refworld.org/docid/45377c80c.html
- United Nations Conference on Trade Development: *The Universe of the Large Transnational Corporations*. New York – Geneva, 2007. Online: https://unctad.org/system/files/official-document/iteia20072_en.pdf
- United Nations Economic and Social Council: *The Impact of Transnational Corporations on the Development Process and on International Relations*. E/RES/1913 (LVII)., 1974 december 5. Online: <https://digitallibrary.un.org/record/215243?ln=en>
- United Nations Human Rights: *About the UN Forum on Business and Human Rights* (é. n.). Online: www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Forum/Pages/ForumonBusinessandHumanRights.aspx
- United Nations Human Rights: *B-Tech Project* (é. n.). Online: www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/B-TechProject.aspx
- United Nations Human Rights Council: *List of Past Members of the Human Rights Council* (2022). Online: www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/Pages/PastMembers.aspx
- United Nations Human Rights Council: *Resolution 17/4. Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprise*. A/HRC/17/L.17/Rev.1., 2011. július 6. Online: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G11/144/71/PDF/G1114471.pdf?OpenElement>
- United Nations Human Rights Council: *Resolution 26/22., Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*. A/HRC/RES/26/22., 2014. július 15. Online: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/26/22
- United Nations: *Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights*. Geneva, (k. n.), 2003. Online: <http://www1.umn.edu/humanrts/business/norms-Aug2003.html>
- United Nations Office of The High Commissioner: *Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other*

Business Enterprises (é. n.). Online: www.ohchr.org/en/issues/business/pages/srsgtranscorpindex.aspx

United Nations Working Group on Business and Human Rights: *Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*. Geneva, (k. n.), 2016. Online: www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/UNWG_NAPGuidance.pdf

US Department of State: *10th Anniversary of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights* (2021. június 16.). Online: www.state.gov/10th-anniversary-of-the-un-guiding-principles-on-business-and-human-rights/

Van Harten, Gus: *Sovereign Choices and Sovereign Constraints: Judicial Restraint in Investment Treaty Arbitration*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

Wilde-Ramsing, Joseph M: The Road to Remedy Under OECD Guidelines. In OECD: *OECD Guidelines for Multinational Enterprises: a Glass Half Full*. (H. n.), (k. n.), 2018.

Working Group on Mining and Human Rights in Latin America: *The Impact of Canadian Mining in Latin America and Canada's Responsibility* (é. n.). Online: www.dplf.org/sites/default/files/report_canadian_mining_executive_summary.pdf